

13 ตุลาคม 2559 กับความเป่งบานของทัศนศิลป์ไทย

October 13, 2016 with the Blossoming of Thai Visual Arts

วันที่รับบทความ: 8 กันยายน 2565

สุริยะ ฉายะเจริญ¹

วันที่แก้ไขบทความ: 23 ธันวาคม 2565

วันที่ตอบรับบทความ: 3 มกราคม 2566

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาและวิเคราะห์ความเป่งบานของงานทัศนศิลป์ร่วมสมัยในประเทศไทยนับตั้งแต่หลังวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2559 จนถึงพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ 9 ด้วยวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพที่สำรวจ เรียบเรียง และศึกษาเอกสาร ผลงานทัศนศิลป์ สิ่งพิมพ์ที่เกี่ยวข้อง และสื่อออนไลน์ แล้วนำไปสู่การวิเคราะห์ปรากฏการณ์และสำนักร่วมที่มีต่อรัชกาลที่ 9 ผ่านงานทัศนศิลป์ของไทย ผลจากการวิจัย พบว่า ความเป่งบานของวงการทัศนศิลป์ร่วมสมัยนับหลัง 13 ตุลาคม 2559 จนถึงพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพเป็นผลสืบเนื่องจากสำนักร่วมของสังคมที่มีพระราชอาเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาติ ศิลปินไทยสามารถร่วมกันสร้างสรรค์ผลงานทัศนศิลป์อย่างเป็นเอกภาพท่ามกลางความหลากหลายจนเป็นที่ประทับใจของมหาชน ศิลปินไทยสามารถถ่ายทอดประสบการณ์ส่วนตัว และการตีความจากปรากฏการณ์ทางสังคมให้ออกเป็นผลงานทัศนศิลป์ที่มีคุณภาพสูงได้อย่างภาคภูมิใจ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการมีสำนักร่วมเชิงอุดมคติเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นในสังคมไทยเพื่อเป็นเครื่องมือในการสร้างแรงขับเคลื่อนทางสังคมให้เกิดการวิวัฒน์ไปอย่างต่อเนื่อง

คำสำคัญ: รัชกาลที่ 9 ทัศนศิลป์ร่วมสมัยไทย ความเป่งบานของศิลปะ สำนักร่วม

¹ อาจารย์ ดร. ประจำคณะศิลปกรรมศาสตร์ หลักสูตรบัณฑิตศึกษา สาขาวิชาการจัดการศิลปกรรม มหาวิทยาลัยกรุงเทพธนบุรี
e-mail: jumpsuri@gmail.com

October 13, 2016 with the Blossoming of Thai Visual Arts

Received: September 8, 2022

Suriya Chayacharoen ¹

Revised: December 23, 2022

Accepted: January 3, 2023

Abstract

The objective of this research was to study and analyze the blossoming of contemporary visual arts in Thailand from October 13, 2016 until the Royal Cremation Ceremony of King Rama IX by means of quality research method which surveyed, compiled and studied from documents, visual arts, related publications and online media. Then the phenomenon and the common perception towards the reign of King Rama IX through the visual arts of Thailand were analyzed. The results of the research showed that the blossoming of contemporary visual arts from October 13, 2016 until the royal cremation ceremony was a result of the collective consciousness of a society with the King as the center of the nation's mind. Thai artists can work together to create works of visual art in unity among the diversity that impress the public. Thai artists can proudly convey their individual experiences and interpretations of social phenomena into high quality visual arts. This shows that ideological collective consciousness is something that must arise in Thai society as a tool to create social dynamics for continuous evolution.

Keywords: King Rama IX, contemporary Thai visual arts, the blossoming of art, common awareness

¹ Lecture, Graduate program Department of Fine and Applied Arts Management, Faculty of Fine and Applied Arts, Bangkokthonburi University
email: jumpsuri@gmail.com

บทนำ

การวิจัยเรื่อง 13 ตุลาคม 2559 กับความเป่งบานของทัศนศิลป์ไทยมีเป้าหมายในการศึกษาและวิเคราะห์ความเป่งบานของงานทัศนศิลป์ร่วมสมัยในประเทศไทยนับตั้งแต่หลังวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2559 จนถึงพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ 9² อันเป็นผลจากสำนึกร่วมที่เกิดขึ้นในวงกว้างในประเทศไทย ซึ่งความเป่งบานในปรากฏการณ์นี้ถือเป็นกรณีสำคัญที่แสดงถึงเอกภาพของสังคมไทยที่รวมใจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอย่างทรงพลัง

โดยความเป่งบานของทัศนศิลป์ไทยในสมัยรัชกาลที่ 9 นั้นเป็นที่ประจักษ์ว่า มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องตลอดรัชสมัยด้วยผลของการเกิดขึ้นของสถาบันทางด้านศิลปกรรมในประเทศไทยที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง การประกวดงานศิลปกรรมที่ได้รับการสนับสนุนทั้งภาครัฐและเอกชน การที่ศิลปินและบุคลากรในวงการศิลปะร่วมสมัยไทยได้เดินทางไปต่างประเทศทั้งในรูปแบบการศึกษาต่อ การดูงาน และการไปแสดงผลงานทัศนศิลป์ในระดับนานาชาติ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้วงการทัศนศิลป์ในรัชสมัยรัชกาลที่ 9 เต็มไปด้วยความหลากหลายและมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง

เมื่อรัชกาลที่ 9 สวรรคตเมื่อวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2559 จึงเกิดปรากฏการณ์แสดงออกเพื่อระลึกถึงและเทิดพระเกียรติพระองค์ท่านอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ซึ่งนัยสำคัญนี้แสดงให้เห็นถึงสำนึกร่วมกันอย่างมีเอกภาพของศิลปินไทยที่แสดงออกด้วยความรู้สึกันเป็นหนึ่งเดียวได้อย่างทรงพลัง นอกเหนือไปจากนั้นยังมีผู้รักสมัครเล่น (amateurs)³ ที่ร่วมสร้างสรรค์และแสดงออกร่วมกัน จนนำมาสู่คำถามการวิจัยในประเด็นด้านความเป่งบานของงานทัศนศิลป์ร่วมสมัยที่สัมพันธ์กับปรากฏการณ์ในช่วงเวลาหลังวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2559 จนถึง พ.ศ. 2560 อย่างไรบ้าง

วัตถุประสงค์การวิจัย

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาและวิเคราะห์ความเป่งบานของงานทัศนศิลป์ร่วมสมัยในประเทศไทยนับตั้งแต่หลังวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2559 จนถึงพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ รัชกาลที่ 9 อันเป็นผลจากสำนึกร่วมที่เกิดขึ้นในวงกว้าง

วิธีดำเนินการวิจัย

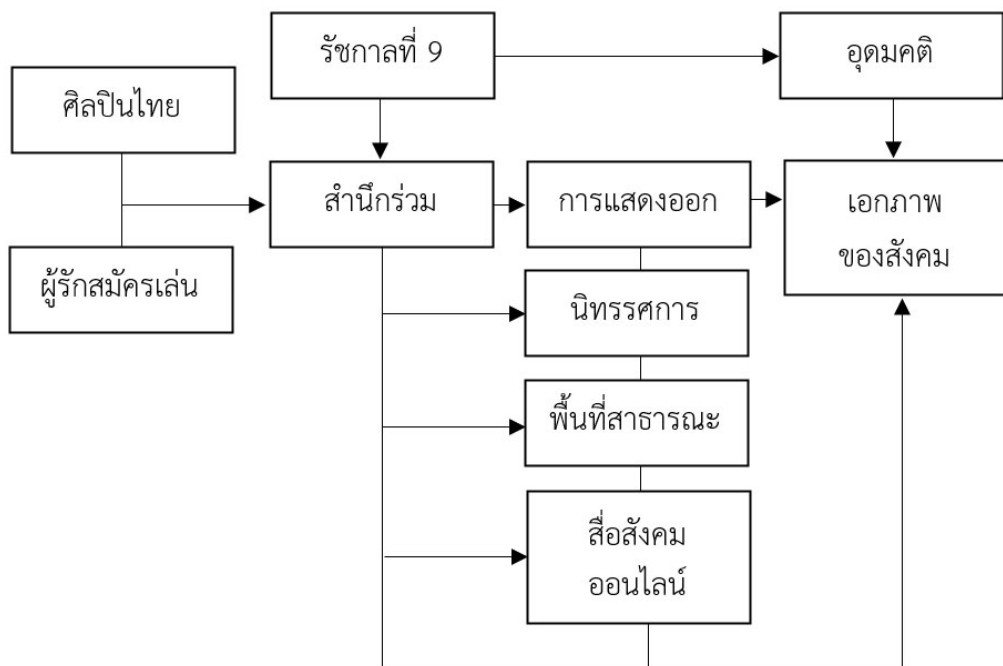
วิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพที่ศึกษาและวิเคราะห์ด้วยการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสำรวจ ระเบียบเรียง และศึกษาเอกสาร ผลงานทัศนศิลป์ สิ่งพิมพ์ที่เกี่ยวข้อง และสื่อออนไลน์ แล้วนำไปสู่การวิเคราะห์ปรากฏการณ์และสำนึกร่วมที่มีต่อรัชกาลที่ 9 ผ่านงานทัศนศิลป์ของไทย โดยมีขอบเขตการวิจัยผลงานและปรากฏการณ์งานทัศนศิลป์ที่โดดเด่นที่แสดงออกเพื่อระลึกถึงและเทิดพระเกียรติรัชกาลที่ 9

² นับจากนี้ใช้คำว่า “รัชกาลที่ 9” แทนพระปรมาภิไธย พระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ตลอดบทความ เพื่อให้เกิดความกระชับในการอธิบายและเทิดพระเกียรติในสถานที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 9 แห่งราชวงศ์จักรี

³ ผู้รักสมัครเล่น (amateurs) คือ ผู้ที่ไม่ได้เป็นศิลปินมืออาชีพ (professionals) แต่มีรักในศิลปะ โดยสามารถแสดงออกมาเป็นผลงานสร้างสรรค์ได้ด้วยความจริงใจและความตั้งใจ

นับตั้งแต่หลังวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2559 จนถึงพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ รัชกาลที่ 9 พ.ศ. 2560

กรอบแนวคิดการวิจัย

การวิเคราะห์ข้อมูล

จากการวิจัยนี้มีขั้นตอนในกระบวนการวิเคราะห์เชิงคุณภาพ 4 ขั้นตอน คือ 1) การรวบรวมข้อมูลจากการสำรวจเอกสาร ผลงานทัศนศิลป์ สิ่งพิมพ์ที่เกี่ยวข้อง และสื่อออนไลน์ 2) การเรียบเรียงข้อมูลสำหรับดำเนินการศึกษา 3) การศึกษาและทบทวนประเด็นสำคัญจากเอกสาร ผลงานทัศนศิลป์ สิ่งพิมพ์ที่เกี่ยวข้อง และสื่อออนไลน์ และ 4) การวิเคราะห์ประเด็นสำคัญที่มีลักษณะร่วมที่โดดเด่นระหว่างผลงานทัศนศิลป์และปรากฏการณ์ของสังคมที่เกิดขึ้นเพื่อระลึกถึงและเทิดพระเกียรติ รัชกาลที่ 9 นับตั้งแต่หลังวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2559 จนถึงพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ รัชกาลที่ 9 พ.ศ. 2560 โดยสามารถนำมาสู่ผลการวิเคราะห์ 4 ประเด็น คือ 1) เมื่อคราวแผ่นดินดับลง ทัศนศิลป์ยังคงแบ่งบาน 2) ทัศนศิลป์จากสำนักกรมใจ ย่อมเป็นศิลปะที่ไร้ชั้นชั้น 3) ทิพยสถานสานสร้างด้วยใจร่วม และ 4) ภาพพระราชในอุดมคติ-ความทรงจำแห่งยุคสมัย ซึ่งอธิบายได้ดังนี้

เมื่อคราวแผ่นดินดับลง ทัศนศิลป์ยังคงแบ่งบาน

หลังรัชกาลที่ 9 สวรรคต เมื่อวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2559 มีการแสดงออกจากปรากฏการณ์ของศิลปิน อาจารย์ศิลปะ นักศึกษาศิลปะ และผู้รักสมัครเล่น (ซึ่งไม่ใช่ศิลปินโดยอาชีพแต่มีใจรักด้านศิลปะ) เผยแพร่ภาพผลงานทัศนศิลป์ที่แสดงภาพพระบรมฉายาลักษณ์ พระบรมสาทิสลักษณ์ และพระบรมรูป

ของรัชกาลที่ 9 ในสื่อสังคมออนไลน์ ซึ่งชี้ได้ว่า ศิลปินไทยตื่นตัวกับเหตุการณ์สำคัญของบ้านเมืองและด้านหนึ่งก็พิสูจน์ว่าศิลปินไทยล้วนเคยสร้างงานศิลปะรูปรัชกาลที่ 9 บ้างไม่มากนักน้อย ผลงานที่เผยแพร่ นั้นเต็มไปด้วยความหลากหลายทั้งรูปแบบและเทคนิคการสร้างสรรค์ แต่ด้วยบริบทของเหตุการณ์นี้ทำให้ผลงานสร้างสรรค์ที่เผยแพร่ นั้นกลายสภาพเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงสำนึกร่วมกันอย่างเป็นเอกภาพ โดยผู้รับ/ผู้ชมอาจไม่ได้พิจารณาในรายละเอียดของผลงานนั้น ๆ มากเท่ากับอารมณ์ร่วมที่เกิดขึ้นในสังคมวงกว้าง เช่น การโพสต์ภาพพระบรมสาทิสลักษณ์ของศิลปินรุ่นใหม่ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ร่วมกันและแฮชแท็กกำกับว่า #projectourbelovedking ตั้งแต่วันที่ 15-23 ตุลาคม พ.ศ. 2559 ต่อเนื่องเป็นเวลา 9 วัน เป็นต้น (POSH MAGAZINE THAILAND, 2559) ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 นิทรรศการ Project Our Beloved King ณ The Jam Factory
ที่มา: POSH MAGAZINE THAILAND (2559)

ปรากฏการณ์นี้แสดงถึงความสำนึกร่วมกันของสังคมไทยที่ส่งผลต่อการสร้างสรรค์ของศิลปินโดยมีพระราชเป็นศูนย์รวมใจของชาติได้อย่างมีเอกภาพ โดยผลงานทัศนศิลป์เหล่านี้แสดงความแบ่งบานด้านศิลปะในสังคมไทยโดยมีลักษณะร่วมกัน 7 ประการ คือ 1) ผลงานสร้างสรรค์โดยศิลปินไทยร่วมสมัยที่แสดงออกถึงรูป-ความหมายที่สัมพันธ์กับความรู้สึกและความคิดต่อรัชกาลที่ 9 2) ผลงานทัศนศิลป์เหล่านี้ล้วนแสดงศักยภาพของศิลปินไทยในการผสมผสานทักษะฝีมือกับความคิดสร้างสรรค์และตีความออกมาเป็นผลงาน 3) งานทัศนศิลป์ส่วนใหญ่ปรากฏภาพเหมือน สัญลักษณ์ ตัวอักษร และตัวเลข ที่สื่อแทนรัชกาลที่ 9 4) เนื้อหาของผลงานทัศนศิลป์สื่อความหมายแฝงในลักษณะของการที่รัชกาลที่ 9 เป็นพระราชในอุดมคติ และ รัชกาลที่ 9 เป็นศูนย์รวมใจแห่งแผ่นดิน 5) ผลงานทัศนศิลป์ล้วนมีเนื้อหาผลงานที่ร่วมกันแต่ศิลปินสามารถแสดงออกด้วยเทคนิคและวิธีการทางด้านศิลปะได้อย่างหลากหลาย ซึ่งจะเห็นได้ถึงการแสดงออกทั้งในรูปแบบ งานจิตรกรรม ประติมากรรม ภาพพิมพ์ ศิลปะดิจิทัล (digital art) ศิลปะแนวจัดวาง (installation art) ศิลปะในที่สาธารณะ (street art) และการเผยแพร่ศิลปะในสื่อสังคมออนไลน์ (social media) 6) ศิลปินไทยแสดงออกความคิดและความรู้สึกด้วยรูปแบบผลงานทัศนศิลป์ในบริบทของศิลปะร่วม (contemporary Art) ที่นำเสนอทั้งในรูปของผลงานสร้างสรรค์ประกอบกับแนวความคิดของผลงานที่มีความสอดคล้องกัน และ 7) การเผยแพร่ผลงานทัศนศิลป์ของศิลปินไทยใช้ทั้งพื้นที่ทางศิลปะและสื่อสังคมออนไลน์เพื่อเข้าถึงมหาชน เช่น นิทรรศการ “Project Our Beloved King”

นิทรรศการ “ไถ้ร่มพระบารมี” นิทรรศการ “ในหลวง ดวงใจของปวงชน” นิทรรศการศิลปะ “แรงใจ-พระราช” นิทรรศการ “พระราชในดวงใจ” และ นิทรรศการ “ดิน น้ำ ป่า ไฟ แรงบันดาลใจจากพ่อ”

ความเป้งบานดังกล่าว สอดคล้องกับที่ เจตนา นาควัชระ (2563) ชี้ว่า การสวรรคตของรัชกาลที่ 9 ไม่ใช่จุดสิ้นสุดด้านศิลปะ แต่กลับตรงกันข้าม เพราะเป็นจุดที่ทำให้เกิดการแสดงออกทางศิลปะทุกรูปแบบ จากผู้คนที่ทุกสารทิศ ทั้งในระดับบุคคลและหมู่คณะ โดยมีได้แบ่งแยกศิลปินอาชีพหรือผู้รักสมัครเล่น เพราะทุกคนมีศูนย์รวมใจอยู่ที่พระราชอันเป็นที่รักของปวงชนทั้งแผ่นดิน ขณะที่ข้อสังเกตของอภินันท์ โปษยานนท์ เห็นว่าหลังการสวรรคตของรัชกาลที่ 9 ทำให้เกิดการตื่นตัวในการแสดงนิทรรศการศิลปะหลากหลายรูปแบบจากหน่วยงานรัฐและเอกชน ทำให้สาธารณชนได้เห็นถึงฝีมือของศิลปินไทยและเป็นการตอกย้ำให้ศิลปะในสมัยรัชกาลที่ 9 มีความชัดเจนและคงอยู่สืบต่อไปด้วย (หอศิลปวัฒนธรรมแห่งกรุงเทพมหานคร, 2560) ซึ่งทั้งเจตนา นาควัชระ และอภินันท์ โปษยานนท์ มีความเห็นที่สอดคล้องกันถึงความเป้งบานของงานทัศนศิลป์ร่วมสมัยที่มีพระราชเป็นศูนย์รวมใจของปวงชนอย่างแท้จริง

ทัศนศิลป์จากสำนึกรวมใจ ย่อมเป็นศิลปะที่ไร้ชนชั้น

กระแสการวาดภาพพระบรมสาทิสลักษณ์ของรัชกาลที่ 9 ขนาดใหญ่ประดับผนังอาคารสถานที่ภายในสถาบันอุดมศึกษาหรือพื้นที่สาธารณะอย่างแพร่หลายทั่วประเทศนับตั้งแต่หลังวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2559 เป็นต้นมา แสดงถึงการตื่นตัวของวงการทัศนศิลป์ไทยจากระดับล่างขึ้นบน (ผู้รักสมัครเล่น> นักศึกษา>อาจารย์ศิลปะ>ศิลปินอิสระ>ศิลปินที่มีชื่อเสียง) และส่งผลลัพธ์จากบนลงล่าง (ศิลปินที่มีชื่อเสียง>ศิลปินอิสระ>อาจารย์ศิลปะ>นักศึกษา>ผู้รักสมัครเล่น) โดยแสดงออกในพื้นที่อันเป็นระนาบแนวนอนเดียวกันซึ่งมีสาธารณชนเป็นผู้รับ/ผู้ชม เป็นทั้งตัวกลางและปลายทางของการแสดงออกนั้นและส่งผลกลับสู่สาธารณะ (reaction) อีกครั้งด้วย (การสร้างระนาบแนวนอนของศิลปะ: ศิลปิน>ทัศนศิลป์>พื้นที่>สาธารณะ>ผู้รับ/ผู้ชม/สาธารณชน>สื่อสังคมออนไลน์ ทัศนศิลป์>ศิลปิน) การแสดงออกนี้มีความเกี่ยวข้องกับมิติของเหตุการณ์ในสังคมและทับซ้อนกับมิติเชิงประวัติศาสตร์ของยุคสมัย

ในกรณีนี้กลายเป็นปรากฏการณ์การวาดภาพพระบรมสาทิสลักษณ์ของรัชกาลที่ 9 ในสถาบันการศึกษาทางด้านศิลปกรรมอย่างต่อเนื่อง เช่น ภาพรัชกาลที่ 9 โดยกลุ่มนักศึกษาคณะจิตรกรรมประติมากรรมและภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร จังหวัดนครปฐม (ภาพที่ 2) และกำแพงมหาวิทยาลัยศิลปากร (วังท่าพระ) กรุงเทพฯ วิทยาลัยเพาะช่างฯ คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา เป็นต้น พระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 บนผนังอาคารและคัดเอาท์ขนาดใหญ่นี้แสดงถึงระนาบเดียวกันของศิลปินที่ทำงานร่วมกันในพื้นที่หนึ่ง ๆ ด้วยมีศูนย์รวมใจเฉกเช่นเดียวกับสาธารณชนผู้รับ/ผู้เสพ/ผู้ชมผลงาน ซึ่งเมื่อปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นจึงพิสูจน์ว่าการให้มหาชนสัมผัสงานทัศนศิลป์จริง (งานต้นแบบ) ในพื้นที่สาธารณะที่รู้สึกจับต้องและรู้สึกร่วมกันได้

ภาพที่ 2 พระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 บนผนังอาคาร มหาวิทยาลัยศิลปากร จังหวัดนครปฐม
ที่มา: แอดมินแคมปัส-สตาร์ (2559)

นอกจากนี้ ศิลปินอาชีพและผู้รักสมัครเล่นหลากหลายสาขาที่มาร่วมตัวและร่วมใจกันสร้างงานต้นแบบในระนาบเดียวกันได้อย่างเป็นเอกภาพ ซึ่งพิสูจน์ถึงศักยภาพทักษะฝีมือทางศิลปะที่ก้าวข้ามระหว่างความเป็นมืออาชีพกับผู้รักสมัครเล่นด้วย เช่น พระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 ภายใต้แนวคิด “ธ ผู้ทรงเป็นองค์อัครศิลปิน” ติดตั้งจัดแสดงหน้าสถานีตำรวจภูธร อ.บ้านโป่ง จ.ราชบุรี และการร่วมกันวาดพระบรมสาทิสลักษณ์โดยศิลปินและอาสาสมัครชาวนครศรีธรรมราชบนผนังกำแพงทั่วเมืองจังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น

แม้พระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 ในพื้นที่สาธารณะจะสอดคล้องกับการสร้างสรรค์ด้วยเทคนิคจิตรกรรมมากกว่าเทคนิคการสร้างสรรค์อื่น ๆ แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า กระบวนการสร้างสรรค์ในรูปแบบอื่น ๆ อาจจะสามารถนำไปสู่การสร้างพระบรมสาทิสลักษณ์ในรูปแบบและการนำเสนอใหม่ ๆ ด้วยข้ามข้อจำกัดในกระบวนการเชิงเทคนิคและผสมผสานศิลปะสาขาต่าง ๆ ทั้งนี้เนื่องจากการรับรู้ในศิลปะร่วมสมัยนั้นได้ข้ามกรอบอยู่ตลอดเวลา ตัวอย่างที่โดดเด่นนี้ คือ ผลงาน “ประติมากรรมแห่งแสง” ดังภาพที่ 3

ภาพที่ 3 ประติมากรรมแห่งแสง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ที่มา: Wutt T (2560)

ปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้แม้แต่ในกลุ่มศิลปินกราฟิตี้ (graffiti) และสตรีทอาร์ต (street art) ก็มีการนำพระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 ไปสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ด้วยการเข้าไปมีส่วนร่วมในที่สาธารณะของชุมชนหรืออาคารสถานที่โล่งแจ้งที่เต็มไปด้วยการสัญจร เช่น พระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 บนผนังสังกะสีเก่าในบริเวณชุมชนเก่าย่านคลองเจ็ด จ.ปทุมธานี โดยศิลปินชื่อ มือบอน (Mue Bon) (Suchaya.t, 2560) และการสร้างสรรคพระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 (ภาพที่ 4) (ที่อาจจะใหญ่ที่สุดในกรุงเทพฯ) บนผนังใหญ่ของอาคารหอศิลปวัฒนธรรมแห่งกรุงเทพมหานครด้วยการร่วมมือกันของศิลปินรุ่นใหม่จาก 5 สถาบัน กว่า 200 คน (ทีมข่าวคม ชัด ลึก, 2560) จากตัวอย่างนี้เห็นได้ถึงบทบาทศิลปินกราฟิตี้และสตรีทอาร์ตที่ใช้วิธีการสร้างสรรค์และการนำเสนอในรูปแบบของตัวเองมาสร้างสรรค์ใหม่ภายใต้บริบทของสังคมที่มีสำนึกเดียวกันได้อย่างโดดเด่น ศิลปะเหล่านี้จึงเป็นหนึ่งเดียวกับภูมิทัศน์และผู้คนที่สัญจรไปมาได้อย่างมีชีวิตชีวา จึงอาจกล่าวได้ว่า แม้ผลงานจะเป็นศิลปะที่มองจากข้างถนน แต่ก็สามารถเข้าประทับใจผู้คนได้ง่ายขึ้นด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 4 พระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 หอศิลปวัฒนธรรมแห่งกรุงเทพมหานคร
ที่มา: ทีมข่าวคม ชัด ลึก (2560)

ทิวทัศน์สถานสร้างด้วยใจร่วม

แม้สังคมสมัยใหม่จะไม่ได้เกาะเกี่ยวสาระสำคัญของพระเมรุมาศกับศิลปะร่วมสมัยเข้าด้วยกันก็ตาม แต่ในกรณีพระเมรุมาศ รัชกาลที่ 9 ที่เป็นเสมือนทิวทัศน์หรือสถานที่อันเป็นอุดมคติราวกับการจำลองสรวงสวรรค์ให้ปรากฏเป็นรูปธรรมนั้นต่างจากอดีตด้วยการนำความรู้ด้านเทคโนโลยี วิศวกรรม ศิลปกรรม และความรู้แขนงต่าง ๆ มาปรับใช้ใหม่เพื่อเชื่อมโยงโบราณราชประเพณีกับความ เป็นสมัยปัจจุบันเข้าด้วยกันให้มากที่สุด อันเกิดจากความร่วมมือร่วมใจกันของสถาปนิก วิศวกร ช่างก่อสร้าง ช่างศิลป์ ศิลปิน จิตอาสา ผู้มีส่วนร่วมต่าง ๆ และประชาชนจิตอาสา ซึ่ง ก่อเกียรติ ทองผุด และธีรชาติ วีรยุทธานนท์ จากสำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร ได้ร่วมออกแบบพระเมรุมาศทรง บุษบก 9 ยอดที่เป็นผลเชิงสังเคราะห์จากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลเพื่อให้เกิดเป็นพระเมรุมาศแห่ง รัชกาลที่ 9 อย่างสมพระเกียรติในรูปแบบใหม่ที่ไม่ทิ้งคติไตรภูมิและความเชื่อเรื่องเทวราชา (ธัชชัย ยอดพิชัย, 2560, หน้า 34-39) โดยการออกแบบคำนึงถึง 1) หลักของความงามหรือสุนทรียภาพ

2) ประโยชน์ใช้สอยที่เหมาะสม และ 3) มีความถูกต้องตามฉันทลักษณ์ ฐานานุศักดิ์ หรือองค์ประกอบในทางสถาปัตยกรรม (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2560) เห็นได้ว่า แม้ว่าพระเมรุมาศจะเป็นสถาปัตยกรรมชั่วคราวตามราชประเพณีโบราณ แต่ผู้ออกแบบเองก็มีแนวความคิดของตัวเองในการถ่ายทอดออกมาใช้แนวความคิดผ่านสุนทรียภาพและหน้าที่ใช้สอยที่เหมาะสม

ถึงแม้กรมศิลปากรเป็นเจ้าภาพหลักในด้านการออกแบบ ก่อสร้างพระเมรุมาศ และงานศิลปกรรมระดับพระเมรุมาศก็ตาม แต่ก็มีหน่วยงานต่าง ๆ เข้ามามีส่วนร่วมด้วย เช่น สำนักช่างสิบหมู่ กรมศิลปากรมีหน้าที่หลักในการสร้างประติมากรรม จิตรกรรม และงานประณีตศิลป์ การร่วมแรงลงสีจิตรกรรมฝาผนังโดยวิทยาลัยเพาะช่างและวิทยาลัยช่างศิลป์ กรุงเทพฯ (มติชนออนไลน์, 2560) โรงเรียนศิลปธนบุรีเป็นพื้นที่ในการสร้างบันไดนาคและประติมากรรมทอไม้ของพระเมรุมาศองค์ประธาน วิทยาลัยเพาะช่างดำเนินการออกแบบและปั้นสัตว์หิมพานต์ กลุ่มช่างปูนปั้นจากเพชรบุรีปั้นสัตว์หิมพานต์ประดับบนเขมอในสระโหนดาด โรงปั้นบ้านประติมากร ชิน ประสงค์ ออกแบบและปั้นสุนัขทรงเลี้ยงในรัชกาลที่ 9 เพื่อติดตั้งประดับข้างพระจิตกาธาน และเกล้ายังไถ่ จ.ราชบุรี ผลิตกระถางเชรามิคประดับพื้นที่และอาคารรอบพระเมรุมาศ (อภิสิริธี ธีระจรรูรณ์, 2560, หน้า 40-50)

นอกจากนี้ เกิดปรากฏการณ์สำคัญที่ศิลปิน ช่างศิลป์ และผู้รักสมัครเล่นจิตอาสาสมัครร่วมมือร่วมใจเนรมิตศิลปกรรมระดับพระเมรุมาศให้สวยงามสมบูรณ์ด้วย เช่น การปั้นหล่อประติมากรรมที่มีศิลปินจิตอาสาเข้ามาร่วมกับช่างศิลป์ในสำนักช่างสิบหมู่ เฉลิมชัย โฆษิตพิพัฒน์ ศิลปินแห่งชาติ นำคณะศิลปินจิตอาสาจากกลุ่มวัดพุทธทาสที่ป (ศิลปินหลายคนเป็นผู้มีชื่อเสียงในวงการทัศนศิลป์ร่วมสมัยในปัจจุบัน) กลุ่มชั่วคราว จ.เชียงราย และคณะศิลปินจิตอาสาจาก จ.เชียงใหม่ รวมจำนวนกว่า 40 คน มาร่วมงาน (ภาพที่ 5) ซึ่งเฉลิมชัย อธิบายว่า ศิลปินเหล่านี้ล้วนทั้งตัวตนในงานของตัวเอง เพื่อมาทุ่มเทช่วยคณะช่างสิบหมู่ลงสีประติมากรรมสัตว์หิมพานต์ประกอบพระเมรุมาศให้สวยงามสมบูรณ์ขึ้น โดยถือว่าสิ่งที่ทำนี้เป็นความภาคภูมิใจอย่างมาก (ไทยรัฐออนไลน์, 2560)

ภาพที่ 5 เฉลิมชัย โฆษิตพิพัฒน์ กำลังลงสีประติมากรรมสัตว์หิมพานต์ระดับพระเมรุมาศรัชกาลที่ 9
ที่มา: ไทยรัฐออนไลน์ (2560)

พระราชานุญาต-ความทรงจำแห่งยุคสมัย

ภาพของรัชกาลที่ 9 ในความทรงจำของประชาชนก็คือ ภาพของพระราชานุญาตในอุดมคติที่สามารถเป็นที่พึ่งให้กับพสกนิกรผ่านโครงการในพระราชดำริและแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ ที่กลายเป็นนโยบายสำคัญของชาติในรัชสมัยของพระองค์ ภาพของพระองค์จึงมิใช่ภาพของพระราชานุญาตที่ตัดขาดจากสังคม แต่ทรงเป็นพระราชานุญาตที่สามารถทำงานร่วมกับคนในทุกระดับชั้นได้อย่างไม่แบ่งแยก ด้วยทรงพระราชกรณียกิจนานัปการ ฉะนั้น ภาพของรัชกาลที่ 9 จึงเป็นภาพแทนของพระราชานุญาตในอุดมคติมากกว่าเป็นแค่ภาพแทนของพระราชานุญาตในโลกของความจริงแต่เพียงอย่างเดียว

ภาพของรัชกาลที่ 9 เป็นกระแสอย่างมากในช่วงหนึ่งปีหลังการสวรรคต เห็นได้ชัดว่า ศิลปินไทยและผู้รักสมัครเล่นจำนวนมากสร้างสรรค์พระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 ด้วยเอกลักษณ์เฉพาะตัวและเผยแพร่ทั้งในนิทรรศการศิลปะ คัดเอาทีนในพื้นที่สาธารณะ สตรีทอาร์ต กราฟิตี้ สื่อสังคมออนไลน์ และสื่อสิ่งพิมพ์ ซึ่งมีจำนวนมากนับไม่ถ้วน ในกรณีสื่อสิ่งพิมพ์ (หนังสือพิมพ์ นิตยสาร หนังสือ ไปสเตอร์ และแผ่นพับ) ก็เกิดกระแสการซื้อเพื่อสะสม เช่น ปกหนังสือพิมพ์ภาพงานจิตรกรรมของ เฉลิมชัย โฆษิตพิพัฒน์, จักรพันธ์ โปษยกฤต, ปัญญา วิจินธนสาร, สุรเดช แก้วท่าไม้ และศักดิ์วุฒิ วิเศษมณี เป็นต้น ปรากฏการณ์นี้ทำให้งานทัศนศิลป์สื่อสารกับมหาชนได้ทุกระดับชั้น

อาจสรุปได้ว่า พระบรมสาทิสลักษณ์ พระบรมรูป และงานทัศนศิลป์แนวเฉลิมพระเกียรติและเทิดพระเกียรติรัชกาลที่ 9 คือ การประกอบสร้างความจริงทางสังคม (Social Construction of Reality) ที่นิยามถึงพระราชานุญาตในอุดมคติอันเป็นอุดมคติศูนย์รวมใจของชาติได้อย่างเด่นชัดที่สุด และยังคงเป็นความทรงจำร่วมในรัชสมัยของพระองค์ไปอีกตราบนานเท่านาน

ซึ่งกระแสงานทัศนศิลป์ที่เกี่ยวกับรัชกาลที่ 9 เริ่มค่อย ๆ น้อยลงไปจากสังคมไทยนับตั้งแต่หลังพระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระบรมศพเสร็จสิ้นอย่างสมบูรณ์ แม้จะยังคงมีแสดงนิทรรศการศิลปะเพื่อรำลึกถึงรัชกาลที่ 9 หรือศิลปินโพสต์ภาพรัชกาลที่ 9 ในสื่อสังคมออนไลน์บ้าง แต่ความเคลื่อนไหวดังกล่าวค่อย ๆ คลี่คลายไปเรื่อย ๆ อย่างมีนัยสำคัญ กระนั้นก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าเกิดโครงการ “Street Art King Bhumibol” ที่สร้างสรรค์พระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 ขนาดใหญ่บนผนังในพื้นที่สาธารณะในช่วง พ.ศ. 2561 โดยวัตถุประสงค์น้อมนำพระราชดำรัสของรัชกาลที่ 9 เผยแพร่ควบคู่ไปกับพระบรมสาทิสลักษณ์บนผนังในพื้นที่สาธารณะ เพื่อให้ประชาชนได้ตระหนักและรับรู้ถึงสิ่งที่พระองค์ได้มอบไว้ให้และนำไปปรับใช้ในการดำเนินชีวิตของตัวเอง (ภาพที่ 6)

ภาพที่ 6 ผลงาน Street Art King Bhumibol อ.เบตง จ.ยะลา
ที่มา: Street Art King Bhumibol (2562)

โดยมี ชวส์ จำปาแสน เป็นแกนนำร่วมกับกลุ่มศิลปินจิตอาสาที่ร่วมสร้างสรรค์ผลงานขึ้นในจังหวัดต่าง ๆ โดยเริ่มครั้งแรกจากการวาดพระบรมสาทิสลักษณ์บนผนังของอาคารโรงเรียน อ.เบตง จ.ยะลา และได้รับความสนใจจากนักเรียนและประชาชนในชุมชนอย่างมาก ซึ่ง ชวส์ จำปาแสน กล่าวว่า พระองค์สวรรคตแล้ว แต่ก็ยังคงอยู่ในใจของชาว อ.เบตง เสมอ และเชื่อว่าประชาชนไทยจำนวนมากก็คงคิดเช่นเดียวกัน (ผู้จัดการออนไลน์, 2561) และนับตั้งแต่ พ.ศ. 2561-2565 ชวส์ จำปาแสน และกลุ่มศิลปินจิตอาสาได้ไปสร้างสรรค์ผลงานอีกหลายจังหวัด เช่น Street Art King Bhumibol ที่ จ.ประจวบคีรีขันธ์ กรุงเทพฯ จ.เลย จ.เชียงราย จ.ภูเก็ต จ.กาญจนบุรี จ.นครศรีธรรมราช จ.สุพรรณบุรี และ จ.เชียงใหม่ เห็นได้ชัดว่า โครงการนี้เป็นการสร้างพระบรมสาทิสลักษณ์ รัชกาลที่ 9 ในพื้นที่สาธารณะที่มีพัฒนาการจากกระแสการวาดพระบรมสาทิสลักษณ์ในช่วง พ.ศ. 2559-2560

สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

ความแบ่งบานของวงการทัศนศิลป์ร่วมสมัยนับตั้งแต่ 13 ตุลาคม 2559 จนถึงพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพเป็นผลสืบเนื่องจากสำนึกร่วมของสังคมที่มีพระราชาเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาติ ศิลปินไทยสามารถร่วมกันสร้างสรรค์ผลงานทัศนศิลป์อย่างเป็นเอกภาพท่ามกลางความหลากหลายจนเป็นที่ประทับใจของมหาชน ส่วนความโดดเด่นในคุณภาพผลงานทัศนศิลป์ที่ประกอบสร้างด้วยทักษะทางศิลปะและความคิดสร้างสรรค์นั้นเป็นพัฒนาการที่ต่อเนื่องโดยตลอดไม่ขาดสาย ก่อนหน้านั้นศิลปินไทยสามารถถ่ายทอดประสบการณ์ส่วนตัวและการตีความจากปรากฏการณ์ทางสังคมให้ออกเป็นผลงานทัศนศิลป์ที่มีคุณภาพจนได้รับการยอมรับจากนักวิชาการ ศิลปิน ภัณฑารักษ์ และมหาชน ซึ่งบทเรียนจากการตื่นตัวทางด้านทัศนศิลป์หลังวันที่ 13 ตุลาคม 2559 แสดงถึงมโนทัศน์เอกภาพของสังคมไทยเชิงอุดมคติที่เกิดจากการมีสำนึกร่วมกันจากพระราชาเป็นศูนย์กลาง หากแต่เมื่อข้ามในระดับตัวบุคคลแล้ว ก็พบว่าการมีสำนึกร่วมเชิงอุดมคติเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือในการสร้างแรงขับเคลื่อนทางสังคมให้เกิดการวิวัฒน์ไปอย่างต่อเนื่อง โดยในกรณีงานทัศนศิลป์เห็นได้ชัดว่า แนวคิดศิลปะกับสังคมสองทาง

ให้แก่งานด้านการที่ศิลปะเป็นผลผลิตของสังคม และสังคมเป็นปัจจัยสำคัญที่สะท้อนความแบ่งบานของศิลปะด้วยเช่นกัน ศิลปะต่างสาขาส่งทางให้แก่งาน ด้วยวิธีการแสดงออกด้านศิลปะที่หลากหลายภายใต้แนวคิด และแรงบันดาลใจในสำนึกร่วมของสังคมในปรากฏการณ์เดียวกัน และสื่อสังคมออนไลน์นำพาศิลปะเข้าถึงมหาชน เป็นส่วนช่วยให้ศิลปะอยู่ร่วมกับสังคมด้วยความหลากหลายอย่างมีเอกภาพ และเป็นกำลังสำคัญของการพัฒนาประเทศ

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

แม้งานวิจัยนี้จะสัมพันธ์โดยตรงกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นหลังการสวรรคตของรัชกาลที่ 9 และแสดงถึงสำนึกร่วมของสังคมที่มีต่อพระองค์ผ่านงานทัศนศิลป์ก็ตาม แต่ผลประจักษ์ที่เกิดขึ้นอย่างโดดเด่น คือ ศักยภาพในศิลปินและผู้รักสมัครเล่นด้านศิลปะของไทยมีอยู่เสมอ เมื่อเกิดปรากฏการณ์ทางสังคมที่เป็นตัวกระตุ้นให้พวกเขาสามารถดึงศักยภาพในตัวเองให้แสดงออกร่วมกันอย่างสร้างสรรค์ด้วยจิตอาสา และสังคมไทยเต็มไปด้วยความหลากหลาย แต่เมื่อมีอุดมคติอันเป็นสำนึกร่วมกัน (พระราชเป็นศูนย์รวมใจ) องค์กรของสังคมจึงเกิดเอกภาพท่ามกลางความหลากหลายนั้น จึงควรสนับสนุนการศึกษาและวิจัยต่อไปว่า ในสภาวะความหลากหลายของบริบทต่าง ๆ ในสังคมไทยในปัจจุบันจะยังมีสิ่งใดบ้างที่สร้างสำนึกร่วมกันให้เกิด “เอกภาพในความหลากหลาย” ในสังคมไทย เพื่อให้เกิดการวิวัฒนาการไปทั้งด้านมโนทัศน์ นโยบาย และปฏิบัติการที่เป็นรูปธรรม

นอกจากนั้น การวิจัยนี้ยังนำมาสู่การสกัดออกมาเป็นข้อเสนอเชิงนโยบายสำคัญด้านการศึกษาที่วิวัฒน์สู่อนาคตที่กระตุ้นการพัฒนาศักยภาพในระดับบุคคลและองค์กรอย่างสร้างสรรค์โดยไม่ตัดขาดองค์ความรู้จากแผ่นดินแม่ (รากเหง้าของชาติ) พร้อมกับการเรียนรู้จากแผ่นดินอื่น (นานาชาติ) และปรับใช้ให้เกิดเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่บูรณาการกับสหศาสตร์ผ่านการคิดวิเคราะห์เพื่อให้เกิดสังคมแห่งความคิดและสังคมแห่งการตีความ โดยเน้นการศึกษา 3 ระบบ คือ การศึกษาในระบบรากฐาน (การศึกษาของประชาชนโดยทั่วไปในระดับพื้นฐานการดำเนินชีวิตและการทำงานให้มีประสิทธิภาพในวิชาชีพของตนเอง) การศึกษาในระบบสถาบัน (การศึกษาในสถาบันการศึกษาทุกระดับที่มุ่งหมายให้ผู้เรียนดึงศักยภาพของตัวเองจากประสบการณ์ ความรู้ และทักษะที่มี ให้ถ่ายทอดออกมาเป็นผลลัพธ์ที่สร้างสรรค์และเป็นประโยชน์ทั้งด้านวิชาการและวิชาชีพ) และการศึกษาในระบบอิสระ (การศึกษาในระดับปัจเจกบุคคลที่พัฒนาจากประสบการณ์ของตนเองเป็นฐานสำคัญในการแสดงศักยภาพให้ออกมาเป็นผลลัพธ์ที่สร้างสรรค์ด้วยการคิดวิเคราะห์อย่างแยกคาย โดยไม่แบ่งแยกศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่งอย่างตายตัว สามารถยืดหยุ่นและทำงานได้หลากหลายสาขาหรือข้ามศาสตร์และศิลป์ของตัวเองได้) และยังมีข้อเสนอเชิงนโยบายด้านสหสัมพันธ์ของรัฐ เอกชน และประชาชน ในการดำเนินการพัฒนาประเทศชาติร่วมกันอย่างเป็นระบบ โดยใช้ศักยภาพเชิงปัจเจกมาปรับใช้ให้เกิดศักยภาพของสังคมเพื่อพัฒนาประเทศให้ก้าวไปในอนาคตได้อย่างมั่นคง

บรรณานุกรม

- เจตนา นาควัชระ. (2563). **มีวิจารณ์ จึงมีวิจัย**. นครปฐม: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ทีมข่าวคม ชัด ลึก. (2560). **ภาพชุด พระบรมสาทิสลักษณ์ในหลวงรัชกาลที่ 9 ใหญ่ที่สุดในโลก**. สืบค้นจาก <https://www.komchadluek.net/news/regional/271165>
- ไทยรัฐออนไลน์. (2560, สิงหาคม 15). **อ.เฉลิมชัยนำทีม กลุ่มจิตรกรอาสา ร่วม 'ลงสี' วันแรก สัตว์ป่าหิมพานต์ งานพระเมรุมาศ**. ไทยรัฐออนไลน์. สืบค้นจาก <https://www.thairath.co.th/news/royal/1038010>
- นครศรีดิษฐ์. (2560). **งานศิลปะใจกลางเมืองนคร ภาพวาดถวายพ่อหลวงรัชกาลที่ 9 Street Art ครบทุกสถานที่**. สืบค้นจาก <https://nakhonsidee.com/show/read/2/11>
- ผู้จัดการออนไลน์. (2561, สิงหาคม 31). **สวยงาม! ครูศิลปะจากกรุงเทพฯ ลงเบตงสร้างสรรค์ผลงาน "Street Art King Bhumibol"**. ผู้จัดการออนไลน์. สืบค้นจาก <https://mgronline.com/south/detail/9610000087246>
- ธนาคารแห่งประเทศไทย. (2560, กันยายน-ตุลาคม). In Remembrance of King Rama IX: พระเมรุมาศบุษบก 9 ยอด ศิลปกรรมชิ้นสุดท้าย แห่งรัชกาลที่ 9. **BOT MAGAZINE**, 5, หน้า 3-7.
- รัชชัย ยอดพิชัย. (2560, ตุลาคม). **พระเมรุมาศ รัชกาลที่ 9 ความพิเศษไม่เหมือนที่เคยมีมา**. **ศิลปวัฒนธรรม**, 12, หน้า 34-39.
- มติชนออนไลน์. (2560, มิถุนายน 23). **เปิด...ภาพเขียนสีจิตรกรรม 'พระที่นั่งทรงธรรม'**. มติชนออนไลน์. สืบค้นจาก https://www.matichon.co.th/education/news_588023
- หอศิลปวัฒนธรรมแห่งกรุงเทพมหานคร. (2560). **สู่จิตต์นิทรรศการพระราชในดวงใจ**. กรุงเทพฯ: หอศิลปวัฒนธรรมแห่งกรุงเทพมหานคร.
- อพิสิทธิ์ ธีระจรรูวรรณ. (2560, ตุลาคม). **แหล่งสร้างสรรค์งานประกอบพระเมรุมาศในหลวงรัชกาลที่ 9**. **ศิลปวัฒนธรรม**, 12, หน้า 40-50.
- แอดมินแคมปัส-สตาร์. (2559). **นศ. คณะจิตรกรรมฯ ศิลปากร ร่วมใจกันวาดภาพในหลวง รัชกาลที่ 9**. สืบค้นจาก <https://campus.campus-star.com/variety/21599.html>
- POSH MAGAZINE THAILAND. (2559). **Project Our Beloved King**. สืบค้นจาก <http://poshmagazinethailand.com/project-our-beloved-king/>
- Street Art King Bhumibol. (2562). **Street Art King Bhumibol**. สืบค้นจาก <https://www.facebook.com/StreetArtKingBhumibol/>
- Suchaya.t. (2560). **แชะภาพ 6 สตรีทอาร์ต (Street Art) สุดประทับใจ "ภาพวาด พระบรมสาทิสลักษณ์ในหลวง ร.9"**. สืบค้นจาก <https://today.line.me/th/v2/article/yQx5G1>
- Wutt T. (2560). **เปิดใจ!! ผู้สร้างประติมากรรมแสงเงา ในหลวง ร.9**. สืบค้นจาก <https://news.mthai.com/general-news/545936.html>